

ФИЛОЛОГИЯ

ӘОЖ 81'373; 001.4; МҒТАР 16.21.47; 39.29
<https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.046>

А.Е. ЖАРТЫБАЕВ*

филология ғылымдарының докторы
Орталық Қазақстан академиясы
(Қазақстан, Қарағанды қ.), e-mail: as.zhar@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0003-2563-9284>

ТАРИХИ КӨШ ЖОЛДАРЫНДА ТАҢБАЛАНҒАН ТОПОНИМДЕР
(Сарыарқа өңірі материалдары негізінде)

Мақалада Орталық Қазақстан өңірі, яғни Қарағанды, Жезқазған аймақтары арқылы өтетін тарихи көш жолдары тарихи-географиялық материалдар мен жеке авторлардың еңбектерінің негізінде анықталып, көші-қонға байланысты топонимдердің ру-тайпалардың атымен байланысты қойылған этнотопонимдер болып келетініне көз жеткізеді. Көнекөз қариялардың сөздері мен кейбір тарихи мәліметтерге сүйенсек, Орталық Қазақстанға қазіргі негізгі тұрғындар шамамен XVIII ғасырдың басында осы көш жолдармен қоныс аударған әрі ол қоныс аударудың басында әйгілі Қаз дауысты Қазыбек би болғандығы туралы да мәліметтер бар. Орта жүз руларының оңтүстіктен орталық, орталық-солтүстік өңірлеріне Бетпақ арқылы көшіп-қонуы сол кездегі дала жолдарын ұтымды пайдаланудың арқасында жүзеге асқан. Ол кездегі дала жолдарынан бізге белгілісі үш жол: 1. Хан жолы; 2. Сарысу жолы; 3. Кендірлік жолы. Мақалада осы тарихи жолдар мен жол бойында таңбаланған топонимдердің қойылу себептері мен тарихы сөз болады. Талдау материалы ретінде орта жүз (арғын, найман), кіші жүз (тама, алшын, жағалбайлы) және қожа, қырғыз топтарының көші-қон үдерісінің тарихи-саяси, әлеуметтік-экономикалық факторлары талданады. Мақала соңында ороним, гидроним, этноним және топонимдердің өзгеріссіз жеткендігі – ішкі көші-қонның болғанына үш ғасырдай уақыт өтсе де, Қазақстанда қаншама тарихи-саяси, қоғамдық-әлеуметтік өзгерістер болса да бұл этногенездік-географиялық тұрақтылықтың дәлелі деген түйінге келеді.

Кілт сөздер: тарихи топонимдер, көші-қон жолдары, этнотопонимдер, ру-тайпалар, этногенездік тұрақтылық.

А.Е. Zhartybayev

Doctor of Philological Sciences
Central Kazakhstan Academy
(Kazakhstan, Karaganda), e-mail: as.zhar@mail.ru

Toponyms along the Path of Historical Migration
(Based on Materials from the Saryarka Region)***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Жартыбаев А.Е. Тарихи көш жолдарында таңбаланған топонимдер (Сарыарқа өңірі материалдары негізінде) // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2020. – №4 (118). – Б. 179–190. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.046>

***Cite us correctly:**

Jartybaev A.E. Tarihi kósh joldarynda tańbalanǵan toponimder (Saryarqa óńiri materialdary negizinde) [Toponyms along the Path of Historical Migration (Based on Materials from the Saryarka Region)] // *Iasayı úniversitetiniń habarshysy*. – 2020. – №4 (118). – B. 179–190. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.046>

In the article, the author examines toponyms along the path of historical migration of Central Kazakhstan (Karaganda and Zhezkazgan regions) on the basis of historical and geographical materials and works of researchers, and concludes that toponyms associated with internal migrations are mainly ethnotonyms. According to some historical information, the main modern inhabitants of Central Kazakhstan were moved to these lands around the beginning of the XVIII century, and at the beginning of the migration was the famous «Kaz Dauysty» Kazybek bi. The migration of the «Middle Zhuz» tribes from the South to the Central and Central-Northern regions through steppe Betpak was carried out due to the rational use of steppe roads of that time. We know three roads of them: 1. Khan zholy; 2. Sarysu zholy; 3. Kendirli zholy. The article discusses the reasons and history of naming toponyms marked on these historical paths. The socio-economic and historical-political factors of the internal migration of the «Middle Zhuz» (argyn, naiman), «Junior Zhuz» (tama, alshyn, zhagalbayly) of such socio-clan groups as the Kozha and the Kyrgyz are analyzed. At the end of the article, the author comes to the conclusion that hydronyms, oronyms, ethnonyms and toponyms of Central Kazakhstan after three centuries remain unchanged in spite of the historical, political and socio-genus changes that have occurred in Kazakhstan – this is proof of stability in ethnogenetic and geographical plans of our people.

Keywords: historical place names, migration path, ethnotoponyms, genera and tribes, ethnogenetic stability.

А.Е. Жартыбаев

доктор филологических наук

Центрально-Казахстанская академия

(Казахстан, г. Караганда), e-mail: as.zhar@mail.ru

Топонимы по пути исторической миграции (по материалам региона Сарыарка)

В статье рассматриваются топонимы по пути исторической миграции Центрального Казахстана (Карагандинский и Жезказганский регионы) на основе историко-географических материалов и трудов исследователей, делает вывод о том, что топонимы, связанные с внутренними миграциями, в основном, являются этнотопонимами. По свидетельству старожилов и некоторым историческим сведениям, основные современные жители Центрального Казахстана были переселены на эти земли примерно в начале XVIII века, и в начале переселения стоял знаменитый Каз дауысты Казыбек би. Миграция племен Среднего жуза с юга в центральный, центрально-северный регионы через Бетпак осуществлялась благодаря рациональному использованию степных дорог того времени. Из них нам известны три дороги: 1. Ханская дорога; 2. Сарысуская дорога; 3. Кендирлийская дорога. В статье рассматриваются причины и история именованя топонимов, отмеченных на этих исторических путях. Анализируются социально-экономические и историко-политические факторы внутренней миграции среднего жуза (аргыны, найманы), младшего жуза (тама, алшын, жагалбайлы), таких социально-родовых групп как кожа и киргизы. В конце статьи автор приходит к заключению, что гидронимы, оронимы, этнонимы и топонимы Центрального Казахстана спустя три столетия остаются неизменными, несмотря на исторические, политические и социально-родовые изменения, произошедшие в Казахстане, – это свидетельство стабильности в этногенетическом и географическом планах нашего народа.

Ключевые слова: исторические топонимы, пути миграции, этнотопонимы, роды и племена, этногенезисная стабильность.

Кіріспе

Белгілі бір жер-су атауларының өз бойында тарихи-әлеуметтік, бір этносқа тән этнографиялық, географиялық және де т.б. деректерді молынан сақтап отыратыны даусыз мәселе. Сондықтан да қазіргі таңда топонимдерді тек тілдік заңдылықтар аясында ғана зерттеумен шектелмей, сол жердің тарихына, тарихи-әлеуметтік жайларына, тарихи- мәдени өмір жолына қатысты қарастыру қажеттігі туындауда. Бұл жайлар қазақ халқының сан ғасырлық көші-қон жолдарында қалыптасқан топонимдерінде де өз ізін қалдырып отырған.

Негізгі бөлім

Аталған өңірлерді (Сарыарқа өңірін) негізінен арғын тайпасына тән қуандық, сүйіндік, бегендік, шегендік, болатқожа (қаракесек) рулары мекендейді. Бұл бесеуі – арғын Дайырқожа (кейде Ақжол софы, би деп те беріледі) ұрпағы, Қарақожаның Мейрам атты ұрпағынан тарайды. Оларды қазақ шежіресінде жинақтай *Бес мейрам* деп атайды. Осы Бес мейрам құрамына шұбыртпалы, жалықпас, қамбар рулары да кіреді. Қазіргі Сарыарқа өңірі тұрғындарының негізі – осы «Бес мейрам» ұрпақтары. Қазіргі деректер көрсеткеніндей қуандықтар Сарысу мен Нұра өзендерінің бойында, сүйіндіктер Бұқар жырау ауданы мен Баянауылда, қаракесектер Қазылық аталатын таулы өңірлерде тұрады. Ал таулар жиынтығының үш, бес, он екі Қазылық аталуы – Арқа даласындағы таулар жиынтығы мағынасындағы топонимдер. Мысалы, Қарқаралы, Кент, Қу таулары – Үш қазылық; осы үш тауға Боқты мен Қызыларайды қосып Бес Қазылық деп атай береді. Яғни қаракесектер Қарқаралы тауынан Бектауатаға дейінгі созылып жатқан қазіргі Қарқаралы, Ақтоғай, Шет аудандарының негізгі тұрғындары, сонымен қатар көршілес аудандарға да қоныстанғанын жоққа шығара алмаймыз. Бегендік пен шегендік – аса өспеген аталар, олар Қарағанды облысы мен Ақмола облыстарының шекаралық аймақтарының негізгі тұрғындары болып есептеледі. Жалықпас пен қамбар қазір қаракесек руы құрамында, қоныстары да солармен іргелес. Біз бұдан аталған рулардың осы өңірлерді ежелден-ақ тұрақты мекенге айналдырғанын көреміз. Яғни арғын тайпасының Қаратау, Сыр бойынан қазіргі Арқа даласына түпкілікті қоныс аударуынан бергі уақыттағы қоныс, мекен, тұрақтары осы өңірлерге қатысты деген ойды айтпақпыз. Орта жүз руларының оңтүстіктен орталық, орталық-солтүстік өңірлеріне Бетпақ арқылы көшіп-қонуы сол кездегі дала жолдарын ұтымды пайдалану арқасында жүзеге асқан. Ол кездегі дала жолдарынан бізге белгілісі үш жол: 1. Хан жолы; 2. Сарысу жолы; 3. Кендірлік жолы. Бұл жолдың «Хан жолы» аталуына 1760–1770 жылдары Абылай ханның Көкшетаудан Шуға дейін осы жолмен жүріп өтуі себеп болған деседі. Көкшетаудан шығып Есілді өрлеп, одан Атасуға түсіп, оны бойлай Бетпаққа өтетін, Мойынқұм арқылы Таластың ағысымен жоғары жүріп отырып, ескі Таразға соғып Жетісуға шығатын, одан әрі Алатауға баратын осы жол. Абылай хан 1767 жылы қырғыздарды шапқанда осы бағытпен жүрген сияқты. 1770 жылы қырғыз бен қазақтың қантөгіс соғысы да Алатауда болды. Жәйіл қырғыны аталатын осы соғыс Тұра өзенінен басталып, Шату асуынан асып, Қызылсу мен Шәмсінің Шуға құяр сағасына дейін созылған. Содан бері қырғыз елі Қарабалта Соқылық асуынан аспайтын болған. Қазақтың қолына түскен қырғыз ауылдарын Абылай хан Сарыарқаға көшіріп әкеліп, ертеден бері осы жерді мекендеген ескі қырғыздың арасына, қазақтың өз руларының ішіне араластырып жіберген. Бұл жол Бетпақ даланы ең жалпақ тұсынан кесіп өтеді. Жүргіншілер Жамбыл тауы, Қайыптың қызыл жартасы деген жерлермен Сарысуды бойлай көтеріліп, одан әрі Нұра бойына құлаған. Хан жолы XIX ғасырда орыс-ноғай саудагерлеріне де қызмет еткен.

Сарыарқа мен Түркістан жерін жалғастыратын көне жолдардың екіншісі – Сарысу жолы. Кезінде Арқа қазақтары оңтүстікке қыстау үшін осы Сарысуды бойлай көшуді ұнатқан. Оңтүстіктен басталған Ақсақ Темірдің, Мұқамет Шайбанидің, Абдолла ханның да Арқа қазақтарына жорықтары осы Сарысу жолы арқылы жүргізілген. Ерте уақытта, Сарысу көктемде тасығанда, оның суы Сырдарияға дейін барады екен. Телікөлден бергі Арқа

жерінде қазақтың бас қосып, өзара таңба, ұран үлестіретін қасиетті Таңбалы тас ескерткіші бар. Таңбалы тастың Сарысу мен Шуға қашықтығы бірдей болса керек.

Арқа жеріне Сарысу жолының екі тармағы өтеді, бірі – Уанас, екіншісі – Кендірлік. Бұл жолдар ертеде Ертіс, Есіл бойындағы елдерді (ертеде қимақ, қыпшақ, қарлұқтарды), бертінде Орта жүздің қазақ руларын Түркістан алқабымен, оның қалаларымен байланыстырып отыратын күре тамыр жол қызметін атқарған. Уанас құдықтары деген жер – Бетпақ даланың солтүстік пұшпағы. Осыдан бастап Шуға дейін 180 шақырым шамасы жол сауда керуені үшін де, көшкен ел үшін де ауыр болып есептелген. Білетін адамдардың айтуына қарағанда, Уанастың суын ішу де қауіпті, сол үшін суды Бөрітескеннен құйып алған жөн делінеді. Бөрітескен мен Сорбұлақтың арасы бір көш болса керек. Көшпелілердің мындаған жылдар бойы табиғатты бақылауының, екеуара жекпе-жегінің фольклорға түскен бір саласы осы «Сорбұлақтың басына сорға бола қонды әкем» деп басталатын Ертөстік сияқты ертегілер оқиғасынан көрінеді.

Бетпақдаладан өткен көшпелі ел Сорбұлақтан кейін-ақ Арқаның шетіне жетеді. Қыпшақбай бейіті, одан кейін Қайып мергеннің қара суы деген жерлер бар. Бұдан әрі Манақаға дейінгі жерде баялыш пен талдан басқа өсімдік кездеспейді. Жаман Сарысудан өтіп, Балабақсыдан асқаннан кейін алыстан мен мұңдалап Ескененің қырлары көріне бастайды. Ескенеден асқаннан кейін (Жанғаза бейіті) Нұраның бойы көк шалғын, аракідік бұлақ, тобылғы мен қараған қаптап өскен далалы алқап. Жақсы Құрт, Кертінді сияқты төбелерді басып Құланөтпеске шыққан адам одан әрі қазіргі Нұра ауданы территориясына өтіп, (Құндызды, Көбетей, т.б.) Қараөткелге тұмсық тірейді. XV–XVII ғасырлар аралығында Сібір хандығы мен Мәуреннахр арасындағы сауда және түрлі қоғамдық қарым-қатынастар осы Уанас жолы арқылы жүзеге асқан. Кейінгі Ресей империясының Сібір губерниялары мен Түркістан уәлаяттары да сауда мен саяси бағыттарға осы жолды пайдаланған.

Арқа мен оңтүстікті жалғастыратын үшінші жол – Кендірлік жолы. Ақмола маңынан басталатын бұл көш жолы Құланөтпес, одан әрі Баятар көлі арқылы Шоңның Қарағашына бір-ақ түседі. Қарағаштан әрі оңтүстікке қарай жол Жосалы өзенінен өтіп, Қаржасбайдың бейітіне соғып, үлкен Толағайды айналып, Сарысудың өткеліне келеді. Жолдың одан арғы бағыты – Тілеміс бейіті, Ақбастау көлі, Тоқабай құдығы, Бозкөл, Қаракөл, Тасқұдық, Топар бейіті, Қызылеспе арқылы Үшкөлге шығады. Бозғақ тұзынан кейін шөлейт басталып, жол құм арасымен жүреді. Тобылғықоңыр, Жиделіқоңыр, Барша құмды кесіп Сәмен құмына түскенде, Бетпақ шөлінің солтүстік табанына шығады. Дәл осы тұсты Кендірлік атайды, осы жердегі бұлақ та Кендірлік аталады. Кендірліктен батысқа қарай он шақырым мұғдарда атақты Таңбалы тас тұр. Маңайы толған сексеуіл, қараған, баялыш, ара-тұра тұз-сор кездеседі. Жолаушы бұдан таза оңтүстікке тартып Ноғай құдық, Итаяқ моласы, Шолақеспенің құдығы деген сияқты ат шалдыратын белгілі жерлермен шаршап-шалдығып Шу бойына ілігеді. Кендірлік жолында тарихи орындар өте көп. Керуен жолы Сарысу бойымен жылжып, Түгіскен маңына келгенде ертедегі көшпелілердің қорған-обалары жиілей түседі де, орта ғасырдың ең бір көрнекті ескерткіші Жұбан ана, Қайып ата сияқты күмбездерге шығады. Толағай мен Қарашашқа қатысты топонимдер де сол жерде. Құланөтпестің оң жағымен жүріп отырып, Нұраға құятын тұсында жол Алтын Орда заманының атақты қаласы Ботағайға келеді. Бұл қала – XIII–XIV ғасырларда итальян көпестерінің карталарына түскен үлкен бекет, ірі сауда орталығы [1, 50–54-бб.]. Қария сөздері мен кейбір тарихи мәліметтер Орталық Қазақстанға қазіргі негізгі тұрғындардың шамамен XVIII ғасырдың басында осы жолдармен қоныс аударғандығын айтады, әрі ол қоныс аударудың басында әйгілі Қаз дауысты Қазыбек би болғандығы туралы да мәліметтер бар. Мәселен, 1763 жылы Далба тауының етегінде Қаз дауысты Қазыбек би қайтыс болғанда, оның қызы Маңқан айтқан деген жоқтаудағы:

Мал өсірер орын деп
Қазақтың ұлын өндіріп,

Қоныс әпердің Арқадан, – деген жолдардағы [2, 223-б.] мәліметтер 1882 жылы жазылған орыс зерттеушісі Н.Н. Балкашин еңбегіндегі деректермен сәйкес келеді. Ол арғындардың Сарыарқаға қоныс аударуы XVIII ғасырға тән дей келіп: «Прежде из-за Каратауских гор к р. Чу и к Улутауским горам направились момуны. В их числе были роды: атыгай, багыс, канджигали, табуклы, сарджетим-чакчак, басентейн, караул. Далее басентейн и табуклы ушли к Баянаулу. После момунов, из за Каратау пришел союз кувандык, состоявший из аргынских родов алтай, калкаман, агыс, карпык и темеш. Этот союз оттеснил момунов к северу и расположился в степях по верховьям р. Сарысу по р. Нуре и т.д. С кувандыками прикочевал еще род каракисяк, занявший горы у Балхаша. Позднее пришел третий аргынский союз суюндук, состоявший из родов дюрть-аул, каждое с козганом и каксалом. Дюрть-аул отличался жестокостью и отбросил момунов от Баянаула к Иртышу» [3, 14-б.].

Осыған ұқсас деректер М.Ж. Көпейұлының жазбаларында да ұшырасады. Оның мәлімдеуінше, Орта жүз Сыр бойы мен Қаратауды қалмақтар басып алуына сәйкес жау мен жұттан қашып, орасан қырғынға ұшырай Арқа даласына жеткен. Оларға дейін Арқаны (Он екі Қазылық, Ой Түндікті) наймандар, қанжығалы, бәсентиін рулары мекендепті. Аштықтан қиналып жеткен ел наймандардың қырық биесін бір-ақ күнде сойып жепті. Содан наймандар өрге қарай көшіпті, қанжығалы, бәсентиіндер Баянаулаға қоныстаныпты. Оларды қуалай сүйіндіктер көшіп келіп, Баянаулаға орныға бастаған соң, қанжығалы, бәсентиіндер Ақкөл – Жайылмаға орнығыпты [4, 13-б.]. Сарыарқа өңірін зерттеуші, тарихшы, археолог ғалым Ж. Артықбаев Арғын Орта жүз руларының Сарыарқаға түпкілікті қоныс аударуын 1730 жылдарға жатқызады және де көш барысындағы тайпалар мен рулардың бағыттарын да көрсетеді. «Найман мен керей әуелден-ақ шығысқа бет түзеп, қалмақтарды тықсыра отырып, Тарбағатай мен Алтайға өрлеп кетеді. Тоғыз таңбалы наймандар Қарақойын – Қашырлы деген жерде айрылысқан. Момын балалары Ертіс, Есілді қуалай солтүстікке жылжыған. Қазыбек би қаракесектерді ерте отырып Қазылық тауларын жағалай Түндік өзені бойындағы Айрық алқабына көшін тоқтатып, қоныс етуге осы жерді таңдағанын хабарлапты. Бұларға дейін Қазылық алқабын қанжығалылар мекендеген екен. Қаракесектер оларды бұл өңірден ығыстырып жібереді» [2, 175–179-бб.].

Осы негіздес деректер XIX ғасырдағы Ақмола мен Атбасар уездерін жайлаған қуандық руларының жайлау, қыстауларына да қатысты айтылады. Атбасар уезі 1878 жылға дейін Сарысу уезі деп аталып келген. Бұл уездің Сарысу болысында негізінен балталы-бағыналы наймандары өмір сүрді. Талдысай, Көң, Қыпшақ, Терісаққан өзендерінің бойымен алтай, калкаман, алдияр рулары, ал Шу мен Сарысудың аралығында тамалар көшіп жүрді. Теңіз болысын қуандық тайпасындағы алтай рулар бірлестігінің әліке байдалы руы, қарпык рулар бірлестігінің тінәлі руы және калкаман рулар бірлестігі мекендейді. Байдалы руынан шыққан атақты Аққошқар – Сайдалының есімімен Теңіз көлі «Сайдалының сары теңізі» деп аталған.

Ақмола уезінің көлемі солтүстікте Көкшетау уезінің шекарасынан оңтүстікте Шу өзеніне дейін созылды. Батысында да Атбасар, шығысында Семей уезімен шекаралас болды. 1893 жылғы деректер бойынша, уезде 139 785 адам өмір сүрді. Рулық құрамы негізінен, қуандық: бөрші, темеш бұтақтары болды. Уездің солтүстігіндегі Есіл, Нұра, Сілеті өзендерінің бойындағы ауылдар егін егумен, шөп шабумен айналысты. XIX ғасырдың аяғында бұл жерлердегі шаруашылықтардың 77,5 пайызы мал ұстаумен қоса, егін егіп, әрқайсысы жылына 1 105 пұт шөп дайындады. Уездің құрамына 20 болыс кірді: Сілеті, Ақмола, Есіл, Моншақты, Қарашаш, Мұңлы, Ереймен, Қараның көлі, Қорғалжын, Сарыөзен, Нілді, Соран, Шу, Ақтау, Атасу, Шерубай-Нұра, Қызылтопырақ, Ортау, Спасск, Нұра. Бұл болыстарда 132 ауыл, 25 870 шаруашылық болды. Аты аталған болыстардың ішінде Шу болысын сайдалылар, Нілді, Ортау болыстарын енең тоқасы, Қарағаш, Нұра болыстарын дәулетбике тоқасы құрады.

Алтай-қарпықтан басқа рулар саны жағынан уезд көлемінде аз болды. Бөрші және темештер Теңіз көлінің маңайында, уездің шығысында – қарауыл руының, солтүстікте – керей тайпасы құрсары бұтағының, Сілеті өзенінің бойында қанжығалы руының қазақтары мекендеді.

Қазіргі Арқа жеріндегі ру-тайпалардың XIX ғасырдағы және XX ғасырдың басындағы қоныс мекендері және көш жолдары:

1. Алтай рулар бірлестігі. Құрамы: Алсай, Нұрбай, Әлке, Байдалы, Сайдалы, Кенжеқара рулары.

2. Алсай руы.

1841 жылғы деректер бойынша бұл болыста 6 ауыл, 322 түтін болды. Қыстауы: Наршөккен, Семізқыз, Қосағаш, Нұра, Есім өзендері. Соқыр өзенінен Жауырға, одан әрі Шідертіге дейін, Шортанды өзенінен Балтақараға дейін созылды. Жайлауы: Қарқаралы, Серіктас, Тұңғатар, Сарытау, Сырымбет.

XIX ғасырдың екінші жартысында алсайлықтар төмен жылжыды. Көбісі Құдайменде өзенінің бойымен Қарағашқа дейін, Манақа, Атасу өзендерінің бойын, Ақтаудағы Тасқоралы мен Қабантауды, Сарысудың бойымен солтүстігінде Жаманадыр, батысында Маңғадыр, Тоқты, Байғұл тауларына, оңтүстігінде Шалқоңырға дейін жайлады. Көш жолдары жазда Сарысу, Есіл, Өлеңті, Шідірті өзендерінің бойымен Атбасарға дейін созылды, тіптен Бетпақдалаға, Шуға дейін көшіп жүрген ауылдары болды. Алсай руының кейбір аталары Құмкөл, Жаркөл, Жұмыртқалы көлдерін мекендеді.

2. Нұрбай руы.

Әдетте, Алсай руымен қатар көшіп-қонып жүрді.

Қыстауы: Бетпақдаладан Қызылша тауына, Шудың терістігінен Үшқызыл тауына дейін. Шажағай өзенінің бойы. Сарысудың солтүстік ағысы. Шұбыра, Ақши өзендерінің бойы.

Жайлауы: Өлеңті-Шідерті, Есілге дейін.

XX ғасырдың соңында нұрбайлықтар Атасу, Манақа, Қарағаштағы Ақсу өзендерінің жазығын қоныстады.

3. Әлке, Байдалы рулары өкілдері Орталық Қазақстан жерінде аз кездескен. XIX ғасырда қыстаулары Маралды, Селеңті, Өлеңті, Шідерті, Есіл өзендерінің бойы, Теңіз көлінің төңірегі болды. Кейбір аталары Қызылжар, Қоңырадырды қыстады.

Жайлауы: Аққұм, Біртабан, Қорғалжын көлдері.

4. Сайдалы руы.

Кейбір деректерге қарағанда, Сыр бойынан Арқа жеріне алғашқы келген рулар сайдалы және тарақтылар болса керек. Бұл рудың ерекшелігі – қоныс-қыстаулары ертедегі қалпында сақталып, көп өзгермеген. Қыстауы: Ақтау, Ортау, Қызылтау, Көксеңгір, Көкпекті, Керегетас, Ақшоқы, Қоянды, Қужал, Жұманай, Сукотарылған, Ескене, Жаманадыр, Итазу, Сарыөзен, Жақсы Сарысу, Жаман Сарысу аралығындағы Кенеш, Кенеп таулары. Солтүстік-шығыстан Шұнақ тауы, Жартас. Солтүстік-батыста Сарысу мен Қаракенгір өзендерінің орталығы, Құсмұрын тауы. Оңтүстік-шығыста Балқашқа апаратын жолмен Бүйрекшиге дейін.

Жайлауы: Есім өзені, Өлеңті, Шұбартының жоғарғы жағы.

XVIII ғасырдан бастап, Ақтау таулары мен Манақа өзенінің бойымен сайдалы руының сүгірәлі бұтағы, Ескене тауларын сүгірәлінің қабай атасы, Ортаудың терістігін барқы бұтағы мекендеген.

2. Мойын руы.

XIX ғасырдың алғашқы жартысында 7 ауыл, 386 киіз үйден тұратын жеке болыс құрады. Ол кездегі қыстауы – Ботақара, Шешенқара, Елтоқшат, Қызылжар, Нұра, Есім, Құндызды, Қарағанды, Көкпекті, Қоянды. Жайлауы енең тұңғатар болысымен бірге болды. XIX ғасырдың соңында Ортау, Алабас, Қотыроба, Сарыоба тауларына, Атасу, Манақа өзендеріне тұрақтады. Көш жолдары Сарысудан Есім өзеніне дейін болды.

Сармантайлар қаракере, итболды, байболды, биболды аталары, Аюлы, Бұғылы, Тағылы, Наршөккен, Түлкілі, Тектұрмас жерлерін иемденген. Топар, Есен өзендерін және Ақтасты тауларынан Сасықкөлге дейін мекендеген. Жайлауы Есім өзеніне, Құндыздыдан Тіленші бекетіне дейін созылған. Итболды, байболды, биболды аталары қаракесек руларымен араласып кеткен. Ол жылдары Сарысу бойында жаз айлары қаракесектің Нұрбике – Шаншар, Әлтеке – Сарым, Қояныш – Тағай болыстары көшіп жүрген.

2. Кенжеқара руы.

Қареке руымен бірге көшіп-қонған. Өткен ғасырдың ортасынан бері Ақой, Шотан, Нарбақ өзендерінің жазықтары мен Арқалық тауының маңайына тұрақтанған. Жетімектер бұған дейін Тұздықөлге, Майқайыңға, Қалқаманға барып қыстап қайтып жүрген. Баянауылда Жетімек атты тау бар. Енең тоқасы Ақмола уезінің құрамында Нілді, Спасск, Ортау болыстарында болды.

2. Дәулетбике тоқасы.

Аталары: Айтқожа, Барғана, Сатыпалды.

Бұлар құлынбеттермен бірге XIX ғасырдың I жартысында Айтқожа-қарпық болысын құрады. Болыста 1841 жылғы санақ бойынша 10 ауыл, 620 киіз үй болды.

Қыстауы: Есім, Өлеңті, Шідерті, Көкпекті, Нұра, Құланөтпес өзендері.

Шыбынды көлі, Сарыоба жері.

Жайлауы: Шошқалы, Амантау, Нұра бойымен Балықты, Байатарға дейін. Бергі заманда Айтқожа ұрпағы Нұраны, ал Жаңаарқа жерінде Көнек тауының төңірегін, Қызылтас-Маралдыны мекендеген. Бұл өңірді Айтқожадан тарайтын Тәңірбергеннің «бес берені» аталған Қорыспай, Қопа, Мықты, Жарқын, Сапақ деген байлар жайлаған. Барғаналар Жаңаарқа жерінде Түгіскендегі Бозкөлді қоныстаған. Құмкөлді, Ақшиді, Тентекті, Сасықкөлді көп жайлаған. Сатыпалдыдан тарайтын Елкелді, Ерназар, Бәймәмбет аталарының ұрпағы негізінен, Нұра жерінде. Қарағашта Бәймәмбет, Тиес Сарқұлақ Сапыдан тараған бір ата бар [1, 55–60–66.].

Міне, осы кезеңнен бастап Бес мейрам мен арғын тайпасы топтастығына жататын кейбір рулар аталған өңірлерді мекендеп қалған. Олардың мекен, тұрақтары осы өңірлерден аса алшақ кетпеген. Яғни Ресей патшалығы тарапынан 1822 жылы қазақ даласындағы хандық билікті таратқанға дейін және 1867 жылы аға сұлтандықты жойып, елді ұсақ болыстар мен ауылдарға бөлгенге дейін ел басқарудағы бірлестіктер мен елді мекендер рулық сипатта құрылып, ру, ру басы атауларымен аталып отырған. Мысалы, қаракесек руларының болыстық бөлімдері Айбике-Шаншар, Нұрбике-Шаншар, Кәрсон-Керней, Қарауыл-Қамбар және т.б. Ал 1870 жылы Жалықпас руы тұрғындарын Бөрілі, Дегелең, Жалаулы; Шаншар руларын Қу, Ақбота; Қамбарларды Абыралы, Темірші болыстары деп атап, ал тарақты руын Абыралы болысына қосып жіберген. 1878 жылы Бөрілі болысын сегіз ауылға (1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8-ауыл); Дегелеңді он ауылға; Қу болысын тоғыз ауылға және басқа болыстарды да осылайша алдымен тау, өзен, көл, т.б. атауларымен алмастырып, кейін нөмірлі (№) ауылдарға айналдырған [5, 321-б.]. Мұндағы басты мақсат тайпалық, рулық сипаттағы ел құрылымын халық санасынан өшіру болғандығы көпшілікке мәлім. Дегенмен Бес мейрам бірлестігіне жататын рулар мен оларға көрші рулар (тобықты, қанжығалы) мекен-тұрақтары XVIII ғасырдың II жартысына дейін де және одан кейін де бастапқы мекендерінен (қыстау, жайлау) ажырамаған, алыс кетпеген. Бұл ойымызды Ш. Уәлиханов [6, 148–156-бб.] пен орыс офицері М. Красовскийдің 1868 жылғы аталған өңірлердің болыстық құрылымдары туралы зерттеу еңбектеріндегі деректер [7, 378–386-бб.] растайды.

Бұл екі еңбекте де XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазіргі Орталық Қазақстанға тән өңірдегі рулардың жазғы жайлаулары мен қысқы қоныстары анық көрсетілген. Атап айтқанда, Ш.Ш. Уәлихановтың Қарқаралы округі болыстарының қысқы қоныстары туралы еңбегінде 1860 жылдары аталған өлкені тобықты, тарақты, қаракесек, сүйіндік, қанжығалы, қуандық рулары мекендегені туралы толық мәлімет беріліп, әр рудың қоныстары

көрсетілген. Мысалы, дадан тобықтылар Қарабұлақ өзенінің төменгі сағасы мен Балқаш көлінің шығыс жағалауы және Дересін (Бас, Орта, Аяқ Дересін), Қоңырат тауларын қыстағаны (бұл қазіргі Қарағанды облысы Балқаш көлінің солтүстік-шығыс өңіріндегі алқап); ал тарақты руларының Матайадыр, Сарыадыр, Сарыжал, Қызылқұдық, Берікқара, Нұраның Қарашаты, Жертомар, Бесікжал т.б. өңірлерді қоныстанғаны (бұл Қарағанды облысының оңтүстік-батыс бөлігінде); Бес мейрам ішіндегі қаракесек руының көшім, жалықпас, шаншар (айбике, нұрбике), қара айтымбет, әлтеке-сарым, кәрсон-керней, қуаныштағай, шекті, қамбар тармақтары жеке-жеке болыстарға бөлініп, қазіргі Қарағанды облысына қарайтын Шет, Ақтоғай, Қарқаралы аудандары жерлерін толық мекендегені көрсетілген. Яғни Ш. Уәлихановтың еңбегінде қаракесек руларының қысқы қоныстары Бектауата, Қызыларай, Бұғылы-Тағылы, Бегазы, Бокты, Едірей, Қу, Кент, Қарқаралы, Ереймен, Жауыр, Ботақара тауларының қойнаулары мен Сарысу, Нұра, Шерубай-Нұра, Тоқырауын, Ащысу, Түндік, Қусақ, Жарлы, Талды, Өлеңті, Шідерті т.б. өзендері мен Қарасор, Балқаш, Шұбаркөл т.б. көлдердің сағалары, жағалаулары бойында болғандығы анық көрсетілген [6, 148–155-бб.]. Бұл топонимдердің бәрі де қазіргі Қарағанды облысының шығыс, оңтүстік-шығыс бөлігіне орналасқан. Және де М. Красовский еңбегінде де аталған мәліметтер қайталанатын [1, 378–386-бб.].

Ш. Уәлиханов еңбегінде ұшыраспайтын қуандық, сүйіндік руларының 1860 жылдардағы қоныстары мен олармен көршілес, қоныстас қанжығалы руының қыстақтары мен жайлаулары М. Красовскийдің «Материалы для географии и статистики России» (область Сибирских киргизов) атты 1868 жылы Санкт-Петербург қаласында жарық көрген еңбегінде территориялық тұрғыдан жан-жақты талданған. Ол бұл кітабында сібір қырғыздары (қазақтары) облысы тұрғындарының бес округке бөлінетінін, әрі олардың рулық, тайпалық бірлікке сәйкес құрылғанын, әрбір рудың жайлаулары мен қыстауларын атап көрсеткен. М. Красовский еңбегіндегі топонимдердің негізінен ірі таулар мен өзен, көл, бұлақ атаулары ретінде ұшырасатынын байқадық. Мысалы, қазіргі Павлодар облысының батыс аймағы мен Қарағанды облысының оңтүстік-шығысындағы Шыңғыстау, Абыралы, Құсмұрын, Бүйректас, Берікқара, Қызылтас тауларының жалпы жиынтығын Қаракесек таулары деп атаған, бұлай атауының себебін аталған тауларды қаракесек руының мекендеуімен байланыстырған [7, 128-б.]. Бұл топтағы тауларды шығыс таулар тізбегі деп те атаған және қазіргі Орталық Қазақстан өңірінде ұшырасатын басқа да таулар тізбегін солтүстік, орталық, батыс, оңтүстік таулар тізбегі деп бөлген. М. Красовский еңбегін зерделей қарау барысында оның Сібір қырғыздары облысы деп атаған өлкесі қазіргі Орталық Қазақстан өңірі екендігін байқадық, автор Сібір қырғыздары облысының жер кіндігі ретінде (орталық таулар тізбегі) Нұра, Сарысу өзендері мен Қорғалжын көлі аймағындағы Бұғылы-Тағылы, Арқалық, Иманақ, Айғыржон, Сарыадыр, Арғанаты, т.б. таулар тізбегін атап, ол жерлерді алтай, қарпық және қаракесек руларының мекендейтінін жазған. Бұл өңірлер қазіргі Қарағанды облысының Осакаров, Жаңаарқа, Нұра аудандары мен Ақмола облысы Қорғалжын ауданының оңтүстік бөлігіне (бұрынғы Теңіз ауданы) жатады. М.Красовский осы орталық таулар тізбегін негізге ала отырып, оның батысындағы Қаракенгір, Жезді, Жыланды өзендері мен Сарысу өзенінің төменгі сағасы бойындағы Ұлытау, Үш Қағыл, Аралтөбе, Қызыладыр, Қотырғас, Егізшоқы, т.б. тауларды батыс таулар тізбегі деп атаған.

Ал оңтүстік бөлігіндегі Мойынты, Жәмші, Манақ, Атасу, Көктас, Жуанши өзендерінің сағалары мен Балқаш көлінің жағалаулары бойындағы Шөладыр, Найзакескен, Бөрілі, Қызылтау, Сарытау, Ақтау, Өгіз, Қаражар, т.б. тауларды оңтүстік таулар тізбегіне жатқызып, ол жерлерді түнқатар, қарпық, алтай руларының мекендейтінін көрсеткен. Қазір бұл таулы өлкелер Қарағанды облысының Ақтоғай, Ұлытау (Жезді) аудандарына қарайды. Ал солтүстік таулар тізбегіне орталықтың солтүстігіндегі Ақмола, Көкшетау округтері мен Баянауыл округінің солтүстігіндегі таулы өлкелерді жатқызады. М. Красовскийдің солтүстік таулар тізбегі тобындағы көп таулар біздің танымымыздағы Орталық Қазақстан өңіріне жатпайды.

Дегенмен төрт ауыл, қаракесек руларының жайлауы Үшқатын тауы; құлық, айдабол, сатылған, жанғозы рулары мекендейтін Далба тауы; қозған, ақбура, тұлпар, құлық руларының қыстауы – Жыланды, Қызылтау таулары; Қаржас руының мекені – Жосалы тауы; төртауыл мен қаракесек, қанжығалы рулары қоныстары – Нияз, Аюлы, Кент, Ерейментау, Баян тауларының дені қазіргі Қарағанды облысы, ал Ерейментау мен Баянауыл таулары Қарағанды облысымен шекаралас Бес мейрам бірлестігіне жататын рулар мекеніне қарайды. Осы Бес мейрам бірлестігіне жатпайтын, алайда олармен үнемі қоныстас, бірге көшіп-қонатын кейбір ру-тайпалар туралы деректер Орталық Қазақстан өңірі тарихына басқа рулық бірлестіктердің де қатысы болғандығын айғақтайды.

1911 жылы Орынборда жарық көрген Ш. Құдайбердіұлының «Түрік-қырғыз, қазақ һәм хандар шежіресі» еңбегінде тобықтылардың Арқа даласына орналасуы туралы төмендегідей деректер берілген: 1723 жылы қалмақтан жеңіліп, «Ақ табан шұбырындыны» көріп, орта жүз Есіл, Нұра, Сарысуға барғанда, біздің тобықты Орынбордың бергі жағында, Ордың Қараағашына барған. Онан да ары барған кіші жүз қазағы орысқа қарамақ болыпты деген соң, тобықты қорқып көшіп, Ырғыз, Торғай өзендеріне келген. Сонда біздің төртінші атамыз Ырғызбай мен інісі Торғай туып, аттарын сол өзендер атымен қойыпты. Онан және бері қарай көшіп, Мамай батыр бастап, осы күнгі Көкенорға, Қоғалаң таудың ортасына келіпті. Сол кезде орта жүз де орысқа қарамақ болды дегенде, Дауан тобықты – Қараменде бидің Кеңгірбай биге айтқан өлеңі мынау:

Басында Сырдан шығып, Орға келдік.
Табан тиіп, жүре алмай, зорға келдік.
Құл алдынан құрулы талқы деген,
Бұл жаққа баққа келмей, сорға келдік.
Сәлем де Кеңгірбайға, кел кетелік,
Мықты сабаз атанды терлетелік.
Мұсылманның жұртына маңдай ойып,
Аты жақсы дариядан ары өтелік.

Біздің тобықты мұнда келген кезде, бұрын келіп, қалмақты қуған найман матайлар Шыңғыс бөктерінде екен. Уақ Ертіс жағасына қоныстаныпты. Тобықтыны арып-тозып келген ел деп, матайлар малына зорлық қыла берген соң, тобықты матаймен жанжалдасып, бұрынғы Арғынның ата қонысы Шыңғысты өзіміз аламыз деп матайды қуып, Шыңғысқа орнықты. Бұл Матаймен әуре болып жатқанда, уақтар Көкенге келіп қонған соң Кеңгірбай кісі жинап барып уақты қуып жіберіп, осы күнгі Кеңгірбайдың Тас үйген деген жеріне барып қоныпты [8, 49–50-бб.].

Орынбор генерал-губернаторы Волконскийдің деректері бойынша, XVIII ғасырда тарақтылардың екі рудан құралатын тайпасы жаз айларында Есілдің жоғарғы саласын, Сарысуды бойлап көшіп жүрген. Қыста Үшкүңгір мен Шу алқабын қоныс еткен. Ақмола округіне қарасты екі ауыл, 46 түтіннен тұратын тарақты болысы қысы-жазы енең тұңғатар болысымен бірге көшіп жүрді. Сонымен қатар тарақтылардың жантоқа және тоқтауыл аталарынан тұратын 104 түтіні XIX ғасырдың соңында Семей облысы Қарқаралы уезінің Қу болысының құрамында болды. Ақмола облысы құрылғаннан кейін тарақтылар Ақмола уезінде Қойтас, кейіннен Сораң болысына шоғырланды. Бұл болыс Жаңаарқа жерінде негізінен Ақтауда орналасқанымен, тарақты руы Ортауды, Қызылтаудың бір бөлігін, Көктіңкөлін кеңінен жайлады. Жаңаарқадан Қарағандыға барар жолдың бойында, бұрынғы тарақтылардың жайлауы болған жерлерде, осы рудан шыққан атақты адамдардың зираттары күні бүгінге дейін сақталған. Бидайық шаруашылығының жерінде Қарамола мекеніне таяу, жолдың сол жақ жиегінде *Сағалдың* тамы орналасқан. Ел арасындағы әңгімелер бойынша Сағал мен Сапақ деген ағайынды адамдар Тарақты руының бетке ұстар беделді, әрі дәулетті адамдары болған. Сапақтың тамы – Қызылтауда. Бидайық су тоғанының батысында Тұяқ шешеннің бейіті тұр. Асфальт жолдың оң

жағында, Көктіңкөлі бұрылысына таяу төбенің басында Тарақты Нарбақы батырдың жерленген орны бар. Осы маңда ағатын Нарбақ өзені батырдың есімімен аталған.

Орталық Қазақстандағы Кіші жүз рулары ертеде Каспий теңізінің солтүстік бетін, Еділ, Жайық, Жем, Сағыз өзендерінен Сырға дейін ен жайлап, көшпелі тұрмыс құрған халықтың бір тобы ғана. Алшын, жағалбайлы рулары Арқаға тамалардан бұрын келген деген сөз бар. Кейбір өлкетанушылар бұл рулардың Орта жүз жерін қоныстануын XVI ғасырдан бастайды. Арқаға қоныс аударудың екінші ірі толқыны 1723 жылы басталған қалмақ шапқыншылығымен байланысты. Кіші жүздіктер бұл нәубетті «Сауран айналған» деп те атайды. *Алшын, жағалбайлы, тама* елдері XVIII–XIX ғасырларда Сарысу мен Шу өзендерінің аралығына тұрақты түрде көшіп-қонып жүрді. *Тамалар* қыста Шудың бойымен Ұланбелге дейін қоныстанған. Бетпақтың шөлімен өтіп, Мұңлы-Қулының етегінде, Бестауға жетіп жүрген. *Шақалар* Ақбастауды, Қырықбойдақ – Көктас өзенінің жағасын, екеуі бірігіп Бүгіл өзенінің жазығын жиі жайлаған. Таманың кедей дейтін атасы Ақтөбе, Кеңқияқ, Қосалыны жайлау етсе, *Қызылқұрттың* Телікөл – Тата, Қызылжыңғылға дейін барған кезі болған. Бұл жерлер – Шу мен Арқаның арасындағы Шу өзенінің төменгі құйылысының кең алқабы. Тама, жағалбайлы, алшын рулары Бозкөлді (Түгіскен жері), Жыңғылкөлді, Сарысудың табаны – Шұбаркөлге дейін мекендеген. Жөгілер (тама) Мұңлы-Қулының етегінде отырған. XIX ғасырдың аяғына қарай Кіші жүз рулары Жаңаарқа жерінде Атбасар уезіне қатарлас Сарысудан Шуға дейін көшіп жүрді. Жағалбайлылықтар Көктас, Қарақыз болыстарының құрамында болды (кейіннен, 1921 жылы бұл болыстар біріктіріліп, Шу болысы ұйымдастырылды).

XVIII ғасырда Орталық Қазақстан жерінде қоңыраттар көп болған. XIX ғасырдың алғашқы ширегінде бұлардың басым көпшілігі Оңтүстік Қазақстан, Ташкент, Бұқар, Қокан жеріне көшіп кетті. Алайда XIX ғасырдың 30-жылдары қоңырат руының бірқатар аталары Арқаға қайтып оралды. Бұл жылдары Ташкент бегі Беглер қоңырат, қыпшақ, тама руларынан 12 мың қол жинап, Сыр бойынан Орталық Қазақстанға жорық ұйымдастырды. Беглер бектің әскері бағаналы наймандарын тықсырып жіберіп, Сарысуды қоныстады. XIX ғасырдың орта шенінде қоңыраттар Балқаш көлінің солтүстік-батысында Ащысу мен Сарысудың аралығын, Ортаудың солтүстік және шығыс баурайын, Көкпекті, Талдыманақа, Қараеспе, Құрмананақа өзендерінің бойын жайлады. Алайда Орталық Қазақстан жеріндегі қоңыраттардың көбі XX ғасырдың басында, 20–30-жылдары (әсіресе кәмпеске уақытында) Оңтүстік Қазақстанға қайтадан көшіп кеткен.

Тарихи деректерге жүгінсек, 1757 жылы Абылай хан Тянь-Шань қырғыздарының елін шауып, бірнеше жүз адамды тұтқын ретінде алып келген. Олар Атығай руымен араласып, кейіннен *жаңа қырғыз, байқырғыз* атала бастаған. 1824 жылы ашылған Қарқаралы округінің құрамында *Қырғыз* болысы ұйымдастырылған. 1841 жылғы деректер бойынша, Ақмола округінде 1 ауыл, 32 түтіннен тұратын қырғыз төртуыл болысы қыста Майбалық, Талдыкөл, Есім, Қозыкөшті қоныс қылып, жаз айлары Енең тұңғатар болысымен бірге Ақтау, Ортау, Алабас, Қотыроба, Сарыобаны, Атасу және Манақа өзендерін бойлап көшіп жүрген.

Орта жүз *төрелері* Әлмәмбет, Абылай, Сәмеке, Барақ сұлтандардың ұрпағы болып есептеледі. Саны жағынан аз, XIX ғасырда Ақмола уезінің халқының бір пайызын ғана құраған. XX ғасырдың басында сайдалы руының әлсейіт бұтағымен және тұңғатарлармен қосылып Сарытау болысына топтасты. Орталық Қазақстан жерін мекендеген ру-тайпалардың басым көпшілігі «ата-піріміз» деп қожа ұстауға тырысты. Қожалар бергі уақытқа дейін қараға қызын бермей, төрелермен қатар өздерін «ақсүйек» ретінде танытып келді. Алайда XIX ғасырдың екінші жартысынан бері қожалар сіңген руының туыстары ретінде саналатын дәстүр пайда болды. Қожалар мал ұстаумен қатар дін уағыздаумен, сүндетке отырғызумен, кейде балгерлік жасаумен шұғылданды. Орталық Қазақстандағы қожалар «қаратаулық» және «ақтаулық» деп екіге бөлінді. Сөйтіп, Аққожа, Диуана, Қожа,

Қылышты қожа, Қырықсадақ қожалардан тұратын ұрпақтың мәртебесі жоғарылау деп саналады.

Қорытынды

Арада бір жарым ғасыр уақыт өткеніне қарамастан осы рулық, аталық атауларға қатысты оронимдер мен гидронимдер бізге өзгеріссіз жеткен, әрі ол өңірлердің негізгі тұрғындары да бұрынғы рулық қоныстарынан ажырамаған. Қысқаша айтқанда, қазіргі біздің пайымдауымыздағы Орталық Қазақстан аймағына Қарағанды облысы толық және Павлодар облысының Баянауыл ауданы, Семей облысының Абралы ауданы (Қарағанды облысымен шекаралас бөлігі), Ақмола облысының Қорғалжын, Ерейментау аудандары жатпақ. Аталған өңірлердің рулық, тайпалық, тілдік, экономикалық бірліктерінен басқа да жер рельефіне (жартылай шөлейтті, аласа тау, төбе, қыратты) қатысты жайлар жер-су атауларынан орын алып отырған. Яғни рулық-тайпалық этносы осы аймақта жан-жақты дамып, қалыптаса түскен. Демек этнос дамуынан туындайтын этногенез мәселесін саралауда белгілі бір этникалық қауымдардың өмір салтына, шаруашылық-мәдени типіне ден қою қажет. Ал кез келген салт-дәстүр, кез келген мәдени таным мен шаруашылық түрлері өз болмысымен үндес этникалық қасиеттерді тудырады. Бұл орайда «ұлт болып қалыптасу үшін таптық қоғамды бастан өткеріп, капиталистік немесе социалистік экономикалық қатынастарға тұяқ іліктіру керек» дейтін қағидалардың көшпелілер қоғамындағы этногенездік процеске сай келмейтінін ескеру қажет. Себебі көшпелілердің бүкіл этникалық тарихы, қоғамдық өмірдегі әрекеттілігі ең алдымен табиғи орта мен әлеуметтік-экономикалық жағдайлардың біте қайнасқан байланыстары арқылы көрініс береді. Былайша айтқанда, әрбір этностың бөлек-бөлек өмір салтына сай, бөлек-бөлек шаруашылық-мәдени сүлесіне үндес өзіндік төл қасиеті бар материалдық мәдениет қалыптасады. Сөйтіп, белгілі бір әлеуметтік қауым этностенген кезде этникалық мәдениет қоғам өмірін тігінен де (мәдени деңгейлері), көлденеңінен де (мәдени айғақтар) біртұтас етеді. Мұндай біртұтастық сезім әрбір қауым мүшесінің бойында мекен-тұрақтың, өмір-салттың, тілдің, мінез-құлықтың, дүние-тіршілікті парықтаудың, қандас-текестіктің біртұтас болуы арқылы жүзеге асады [9, 84–87-бб.]. Бұл жайлар, әрине, сол өңірдегі жердің тілі – топонимдерде айқын көрініс береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Жаңаарқа ауданының тарихы. – Қарағанды: ТОО «Санат» баспасы, 1999. – 275 б.
2. Омари Ж. Қаз дауысты Қазыбек би. – Астана: Фолиант, 2000. – 317 б.
3. Известия императорского русского географического общества. – Т.18. – Вып. 4. – 1882. – 256 с.
4. Көпеев М.Ж. Екі томдық шығармалар жинағы. – Т 1. – Алматы: Ғылым, 1992. – 222 б.
5. Насенов Б. Абыралы – Сарыарқаның кіндігі. – Новосибирск, 2002. – IV том. – 613 б.
6. Уәлиханов Ш. Таңдамалы. – Алматы: Жазушы, 1985. – 560 б.
7. Красовский М. Область Сибирских киргиз. . – Ч. I. – СПб, 1868– 387 с.
8. Қазақ шежіресі (үш тараудан жиналған жинақ). – Целиноград: Қаламгер, 1991. – 92 б.
9. Сейдімбеков А. Қазақ әлемі. – Алматы: Санат, 1997. – 464 б.
10. Маргулан А.Х. Бегазы-дандыбайская культура Центрального Казахстана. – Алма-Ата, 1979. – 337 с.
11. Куанганов Ш.Т. Арий – гунн сквозь века и пространство: свидетельства, топонимы. – Астана: Фолиант, 2001. – 252 с.

REFERENCES

1. Жаһаарқа айданының тарихы. – Қарағанды: ТОО «Санат» баспасы, 1999. – 275 б. [in Kazakh]
2. Омарі J. Қаз дағысты Қазыбек бі. – Астана: Фолиант, 2000. – 317 б. [in Kazakh]
3. Известия императорского рýсского географического общества. – Т.18. – Вып. 4. – 1882. – 256 с. [in Russian]
4. Кóпеев М.Ж. Екі томдық шығармалар жинағы. – Т 1. – Алматы: Ғылым, 1992. – 222 б. [in Kazakh]
5. Nasenov B. Abyraly – Saryarqanyń kindigi. – Novosibirsk, 2002. – IV tom. – 613 б. [in Kazakh]
6. Ы́alıhanov Sh. Та́ндамалы. – Алматы: Жазышы, 1985. – 560 б. [in Kazakh]
7. Krasovskii M. Oblast Sibirskih kirgiz. . – Ch. I. – SPB, 1868– 387 s. [in Russian]
8. Qazaq shejiresi (úsh taraýdan jinalǵan jinaq). – Tselinograd: Qalamger, 1991. – 92 б. [in Kazakh]
9. Seıdimbekov A. Qazaq álemi. – Алматы: Санат, 1997. – 464 б. [in Kazakh]
10. Margýlan A.H. Begazy-dandybaıskaıa kýltýra Tsentralnogo Kazahstana. – Alma-Ata, 1979. – 337 s. [in Russian]
11. Kýanganov Sh.T. Арнı – gýnn skvoz veka ı prostranstvo: svıdetelstva, toponımy. – Астана: Фолиант, 2001. – 252 с. [in Russian]